

UOT 81.1

FONETİKA VƏ PROSODİYA: AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ HECA QURULUŞU VƏ VURĞU MODELƏRİ**Tünzalə Akif qızı Əmiraslanova***Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi***ORCID:** 0000 0003 4056 2473**E-mail:** Tunzale.emiraslanova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *fonoloji struktur, vurğu modeli, prosodiya, fonetik norma, ahəng qanunu, müqayisəli dilçilik*

Ключевые слова: *фонологическая структура, модель ударения, просодия, фонетическая норма, закон гармонии, сопоставительная лингвистика*

Key words: *phonological structure, stress model, prosody, phonetic norm, vowel harmony, comparative linguistics*

Giriş. Hər bir dilin fonetik sistemi həmin dilin ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayan səslər və prosodik xüsusiyyətlər toplusudur. Xüsusilə vurğu (söz vurğusu) dilin ahəngdarlığını, ritmini və bəzən də sözlərin mənasını müəyyənləşdirən vacib fonoloji hadisədir. Müxtəlif dillərdə vurğunun yeri və funksiyası fərqlidir: bəzi dillərdə vurğu bütün sözlərdə sabit mövqedə olur, bəzilərinə isə sərbəstdir, yəni müxtəlif sözlərdə fərqli hecalara düşə bilər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində vurğu, əsasən sözün son hecasına düşməklə mövqeyinə görə sabit xarakter daşıyır və daha çox demarkativ (söz sərhədlərini göstərən) funksiya yerinə yetirir, rus dilində isə vurğu sərbəst və hərəkətli (dinamik) olub, sözün istənilən hecasına düşə bilər və sözün mənasını fərqləndirən fonoloji vasitə kimi çıxış edir. Bu fərq dilin fonetik bütövlük prinsiplərinin təşkilində də özünü göstərir. Məsələn, E.A.Protsukoviçin qeyd etdiyi kimi, “*ümumi dilçilikdə müxtəlif dil qruplarında sözün fonetik cəhətdən bütöv şəkildə formalaşmasına xidmət edən vasitələrə söz vurğusu, səs tonu və ahəngdarlıq (sinharmonizm və ya ahəng qanunu) daxildir. Rus dilində sözü təşkil edən hecaların fonetik bütövlüyünü təmin edən əsas vasitə söz vurğusudur*” [10, s. 107]. Bu fikir rus dilində vurğunun yalnız intonativ deyil, həm də strukturlaşdırıcı funksiyaya malik olduğunu təsdiqləyir. Halbuki Azərbaycan dilində bu vəzifəni daha çox sait səslərin ahəngdarlığı və sabit vurğu modeli həyata keçirir.

Azərbaycan dili və rus dili tarixi inkişafına, strukturuna və tipologiyasına görə fərqli ailələrə mənsub olsalar da, Azərbaycan cəmiyyətində geniş istifadə olunur. Xüsusən də, rus dilinin təsiri və ikidillilik mühitində bu dillərin fonoloji fərqlərinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik (tərcümə, dil öyrənməsi, şeir tərcüməsi və s.) baxımdan aktualdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili iltisafı quruluşa malikdir və onun fonoloji sisteminə ahəng qanunu (sait səslərin ahəngi) mühüm yer tutur, vurğu, əsasən sözün son hecasına düşür. Rus dili isə flektiv quruluşlu olub, mürəkkəb fonotaktik qaydaları və sərbəst vurğu sistemi ilə seçilir. Hər iki dilin prosodik sisteminin müqayisəsi dilin ritmik quruluşunun və vurğunun semantik funksiyalarının dil strukturundan necə asılı olduğunu izahını verə bilər.

Metod və materiallar. Bu tədqiqatda müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə edilmişdir. İlk

olaraq, Azərbaycan və rus dillərinin fonoloji və prosodik xüsusiyyətlərini təsvir edən mövcud ədəbiyyat təhlil edilmiş, etibarlı mənbələrdən (dilçilik üzrə dərsliklər, elmi məqalələr və lüğətlər) məlumatlar toplanmışdır. Daha sonra, hər iki dildə vurğunun yeri və funksiyasına dair nəzəri mülahizələr real dil nümunələri ilə əsaslandırılmışdır. Azərbaycan və rus dillərindən seçilən sözlər, ifadələr və cümlələrdə vurğunun rolu təhlil edilmiş, fonoloji fərqlərin semantikaya təsiri izah edilmişdir.

Azərbaycan və rus dillərinin fonoloji strukturu

Səslər və fonemlər. Azərbaycan dili və rus dili səslər baxımından fərqli fonoloji sistemlərə malikdir. Azərbaycan dilində 9 əsas sait fonem mövcuddur (a, ə, e, ı, i, o, ö, u, ü) – bu saitlər ön/arxa və dodaqlanma xüsusiyyətlərinə görə cütlər təşkil edir ki, bu da ahəng qanunu ilə bağlıdır. Samit fonemlərin sayı ~23-25 civarındadır və onların çoxu türk dillərinə xas səs quruluşunu təmsil edir (məsələn, /x/, /ğ/ [ɣ] kimi səslər, həmçinin /q/ qeyd edilə bilər) [1]. Rus dilində isə 5 əsas sait fonem qeyd olunur (a, ə, ы, y, o – ayrıca ë, я, ю, и, е hərfləri olsa da, bunlar əsasən, həmin fonemlərin kombinasiyası və ya palatallaşmış variantlarıdır). Əksər təsnifata görə rus dilində 5-6 sait fonem var [8], məsələn, /i/ və /i/ bəzi dilçilər tərəfindən ayrı fonem sayılır. Rus dilində samitlərin sayı çoxdur (təxminən 36 fonem), çünki bir çox samitlər həm adi, həm də yumşaq (palatallaşmış) cütlər şəklindədir. Məsələn, “б” səsi ([b]) və “бб” ([bʲ]) fərqli fonemlər kimi işlənir. Azərbaycan dilində isə samitlərin palatallaşması fonemik əhəmiyyət daşıyır; yalnız fonetik mühitin təsiri ilə ola bilər (məsələn, ön sıra saitlərdən əvvəl bəzi samitlərin bir qədər yumşaq səslənməsi mümkündür) (Qeyd: Samitlərin palatallaşması (digər adıyla yumşalması) — samit səslərin tələffüzündə dilin önə, yəni damağa (səth damağa) doğru hərəkət etməsi nəticəsində yaranan fonetik hadisədir. Bu, artikulasiya yerinin dəyişməsi ilə bağlı bir prosesdir və nəticədə səs daha yumşaq və yüngül tonlu səslənir).

Sait səslərin ahəngi. Azərbaycan dilinin fonoloji strukturunda ahəng qanunu mühüm rol oynayır. Söz daxilində bütün saitlərin ön və ya arxa damaq səslər olması baxımından uyumu tələb olunur [3, s. 417]. Bu səbəbdən yeni şəkilçilər əlavə olunarkən, onların saitləri ahəng qanunu prinsipinə tabe olur (məsələn, “kitab” + “-lar” → **kitab+lar** ([a] arxa damaq saiti olduğu üçün şəkilçidə də [a] işlənir); “gül” + “-lər” → **gül+lər** ([ü] ön damaq saiti olduğu üçün şəkilçidə [ə] işlənir)). Rus dilində isə belə ahəngdarlıq prinsipi yoxdur: bir sözdə ön, arxa, dodaqlanmış saitlər qarışıq şəkildə işləyə bilər, şəkilçilər isə dəyişməz olaraq qalır. Bunun fonetik nəticələrindən biri odur ki, Azərbaycan dilində sözlər fonoloji baxımdan daha “ahəngdar” səslənir [2], hər hecəyə bənzər ahəngdə saitlər olur; rus dilində isə bir sözdə fərqli səslənişli saitlərin ardıcılığı mümkündür (məsələn, “примычка” sözündə [pri-mıç-ka] iki müxtəlif sait səsi var). Bu fərq fonoloji strukturun sistemli quruluşuna birbaşa təsir edir və dilin prosodik səviyyədə harmonik ya da disharmonik səslənməsinə səbəb olur.

Bundan əlavə, prosodiyanın strukturlaşmış sistem kimi təqdim olunması müasir fonologiyada mühüm tendensiyalardan biridir. Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, “prosodik vahidlər fasiləsiz ardıcılıq (kontinuum) təşkil edir... tonal prosodik hadisələr leksik və postleksik mərhələlərə bölünür... tonal vurğular isə nüvəli və nüvəsiz vurğulara ayrılır” [7, s. 55], yəni prosodik vahidlər yalnız səs səviyyəsindəki ayırıcılar deyil, həm də leksik və sintaktik səviyyədəki informasiya bölücüləridir. Bu yanaşma göstərir ki, ahəng qanunu kimi fonoloji mexanizmlər də geniş mənada prosodiya sisteminin bir hissəsidir, çünki onlar nitqin bütövlüyünü, axıcılığını və semantik bölünməsinə təmin edir. Beləliklə, həm Azərbaycan dilindəki ahəng strukturu, həm də

rus dilindəki ton vurğularının funksional bölgüsü, fonetik elementlərin daha yüksək səviyyəli (postleksik, sintaktik) strukturlarla əlaqəsini sübut edir.

Fonotaktik imkanlar (heca quruluşu). Azərbaycan dili açıq hecalara meyillidir; tipik heca quruluşu **CV(C)** şəklindədir [4, s. 208]. Sözlər, adətən, saitle bitə bilər və iki samitin yanaşı gəlməsi nadirdir, xüsusən də söz əvvəlində. Azərbaycan dilində söz başlanğıcında ən çox bir samit gələ bilər. Dilin özünəməxsus sözlərində iki samitin ardıcıl gəldiyi kombinasiya çox məhduddur (əsasən söz ortasında olur, məsələn, “qəlb” [qəlb]). Əksər hallarda alınma sözlərdə iki samit yanaşı gəlirsə, danışqda araya səslə bir səs artırılır (məsələn, “studio” [stúdio] kimi alınma söz bəzən xalq dilində “istudio” kimi tələffüz oluna bilər). M.B.Popov bu hadisə ilə bağlı qeyd edir ki, “*bu, söz formalarının fonem tərkibində baş verən elə bir dəyişiklik növüdür ki, ona ‘analoji dəyişmə’ və ya morfonoloji induksiya deyilir*” [9, s. 85].

Rus dilində isə fonotaktik imkanlar genişdir: söz əvvəlində, ortasında və sonunda bir neçə samitin qrafik və fonetik kombinasiyası mümkündür. Məsələn, “встреча” ([vstreça]) sözünün əvvəlində iki, “здравствуйте” ([zdravstvujte]) sözündə isə üç samit üst-üstə gələ bilər. Bu geniş imkanlar rus dilinin fonoloji sistemində fonemlərin daha çevik kombinasiyalarını qəbul etdiyini göstərir.

Bu fərqliliklər “*tələffüz norması fonoloji sistem çərçivəsində formalaşır və dəyişir... fonoloji sistem təkcə fonemlərin inventarı deyil, həm də onların daxil olduğu müəyyən qarşılıqlı münasibətlər, fonemlərin funksional yükü, fonemlərin birləşmə imkanları və onların növbələşmə qanunauyğunluqlarıdır*” fikri ilə tam uyğunluq təşkil edir [6, s. 19]. Beləliklə, rus dilində fonemlərin bir-biri ilə əlaqələnmə elastikliyi normativ sistemin özündə struktural səviyyədə əks olunur və bu xüsusiyyət fonetik inkişafın əsas dinamik komponentlərindən birinə çevrilir.

Bu cür fərqlər dilin ritmik quruluşuna da təsir edir: Azərbaycan dilində sözlər heca-heca daha aydın ayrılır, rus dilində isə bir-birini “udmuş” bir neçə samit sürətlə bir hecada tələffüz oluna bilər ki, bu da dilin ahəngini fərqli edir.

Saitlərin vurğudan asılı olaraq dəyişməsi. Bu, vurğunun fonoloji strukturla əlaqəsini göstərən mühüm məqamdır. Rus dilinin fonoloji xüsusiyyətlərindən biri **saitlərin reduksiyası**dır – yəni vurğusuz hecalardakı sait səslər öz əsas keyfiyyətini dəyişə bilər. Məsələn, L.A.Verbitskayanın qeyd etdiyi kimi, “*vurğusuz mövqedə saitlərin işlənməsində daha da məhdudlaşdırma meyli müşahidə olunur... məsələn, “бюро” sözünün /b’iró/ kimi, “пазыма” sözünün isə [rázьma] kimi tələffüzü*” [6, s. 21] buna misal ola bilər.

Bu o deməkdir ki, rus dilində vurğu sözün səs quruluşunu dəyişdirir, yəni vurğulu saitlər tam dərəcədə tələffüz olunur, vurğusuz saitlər isə zəifləyir, bəzən qısalır və ya tembrli mərkəzləşir. Azərbaycan dilində isə saitlərin bu cür reduksiyası müşahidə olunmur; vurğulu və vurğusuz hecalardakı saitlər demək olar ki, eyni keyfiyyətdə tələffüz edilir [5, s. 135]. Məsələn, “qara” sözünü (iki hecalı) götürsək, vurğudan asılı olmayaraq hər iki sait aydın [a] kimi səslənir. Bu, Azərbaycan dilinin ahəng qanunu ilə də əlaqədardır – hər hecadakı saitin tam səslənməsi vacibdir ki, sözün harmonik quruluşu pozulmasın. Nəticə etibarilə, rus dilində danışq zamanı vurğulu heca ilə vurğusuz hecalar arasında aşkar akustik fərq müşahidə olunur. Vurğulu hecanın saiti daha uzun və aydın səslənir, halbuki vurğusuz saitlər tez-tez reduksiyaya uğrayır, qısa və zəif səslənir. Bu, rus dilindəki fonetik sistemin əsas xüsusiyyətlərindən biridir və danışq tempi, ritm və semantik seçkilik baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində isə

bu fərqlər daha çox intonasiya və vurğunun tələffüzdəki qabarıqlığı ilə müşahidə olunur; vurğusuz saitlər “boğulmur” və ümumi fonetik ahəngdarlıq saxlanılır.

Bu vəziyyət bir daha göstərir ki, tələffüz norması statik deyil, daim dəyişən və dinamik sistemin tərkib hissəsidir. Belə ki, “*norma sistemin imkanlarını daha da məhdudlaşdıran bir mərhələdir. Norma öz variantları daxilində mövcuddur, bu variantlar bir-biri ilə rəqabət aparır və nəticədə arxetip yeni tip (neotip) ilə əvəz olunur*” [6, s. 20]. Bu fikir rus dilində fonetik və intonativ variantların normativ sistem daxilində necə seçildiyini və inkişaf etdiyini izah edir. Beləliklə, tələffüzdəki bu fərqlər yalnız fiziki səslənməyə deyil, həm də fonoloji sistemin daxilindəki funksional dəyişikliklərə əsaslanır.

Kəmiyyət göstəriciləri. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilində vurğulu hecadakı sait səslərin müddəti vurğusuz hecaya nisbətən artıq olur (məsələn, “**tapmaq**” sözündə ikinci heca vurğuludur – [tap**maq**], burada [a] səsinin davamlılığı vurğusuz birinci hecadakı [a] səsinə xeyli uzundur) [2; 3, 419]. Lakin səs tonunun yüksəkliyi vurğunu müəyyən edən əsas amil deyil. Rus dilində də vurğulu saitlərin bir qədər daha uzun deyilməsi müşahidə edilir, eyni zamanda səsin intensivliyi də artır. Amma əsas fərq odur ki, rus dilində vurğusuz sait bəzən tamamilə fərqli bir səs keyfiyyəti ilə tələffüz olunduğundan, fonemik fərq yaranır kimi görünə bilər (buna görə də rus dilində sözlərin vurğusunu düzgün öyrənmək çox önəmlidir, kiçik bir vurğu səhvi sözün anlaşılmasına səbəb ola bilər). Azərbaycan dilində isə vurğu yeri sözün leksik mənasını dəyişmədiyi üçün orfoepiyada vurğu qaydasına ciddi riayət edilməsə belə (xüsusilə alınma sözlərdə), ünsiyyətdə problem yaratmır – daha çox “aksent” fərqi kimi qəbul edilir.

Nümunə üçün, rus dilində “*зამок*” səslənişini götürək: **зámok** [zámok] “qala, qəsir” mənasındadır, **zamók** [zamók] isə “qıfıl” deməkdir [8, s. 360]. Yalnız vurğu yerlərinin fərqi ilə iki müxtəlif söz əldə edilir. Azərbaycan dilində isə belə minimal cütlər demək olar ki, yoxdur, çünki vurğu yeri dəyişkən deyil. Bunun yeganə mümkün istisnaları bəzi morfoloji formaların üst-üstə düşməsi zamanı meydana çıxır. Məsələn, “**alma**” sözü kontekstdən asılı olaraq iki mənaya gələ bilər: *alma* (isim) – meyvə adı **alma** [alma] (vurğu son hecadə), və ya “*alma*” (əmir şəklində felin inkar forması) – “**alma**” [álma] (yəni “almamaq”, “*götürmə*” mənasında – vurğu birinci hecadə). Burada vurğu yerləri fərqlidir və semantik fərqi göstərir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, iki fərqli qrammatik formadır, yəni sintaktik kontekstdə onsuz da fərqlənilir. Deməli, Azərbaycan dilində vurğu leksik mənaları fərqləndirməyə xidmət etmir, ancaq bəzi hallarda qrammatik formaları dolayısıyla fərqləndirə bilər (vurğu qəbul etməyən inkar şəkilçisi olduğu üçün fel formasında vurğu kökdə qalır, isimdə isə həmişə sondadır). Buna baxmayaraq, belə nümunələrin sayı məhduddur və dilin ümumi vurğu tipologiyasını sərbəst kimi xarakterizə etməyə əsas vermir.

Heca bölgüsü və ritmik quruluş. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilində hecalar nisbətən sadə quruluşa malikdir. Sözlər tələffüz edilərkən hər heca aydın eşidilir, çünki sait səslər itmir və samit yığınları azdır. Heca bölgüsü adətən morfoloji bölgü ilə üst-üstə düşür: hər şəkilçi əlavə olunanda yeni bir heca əmələ gəlir və vurğu həmin son hecaya keçir [1, s. 31]. Bu, dilə müəyyən **ritmik nizamlılıq** verir – söz uzandıqca vurğu da sona doğru “hərəkət edir” və nəticədə söz daxilində vurğusuz hecalar ardınca vurğulu heca gəlir. Azərbaycan dilini bəzi tədqiqatçılar **heca-zamanlı** (syllable-timed) dil sayır, yəni nitqdə hər heca təxmini eyni zaman intervalları ilə tələffüz olunur. Türk dilləri ümumilikdə heca-zamanlı kimi təsvir olunur, lakin Azərbaycan dili haqqında maraqlı bir məqam odur ki, bəziləri onu **qismən stress-zamanlı** dil

kimi xarakterizə edir [4, s. 210]. Bu nə deməkdir? **Stress-zamanlı** dildə (məsələn, ingilis dilində) vurğulararası intervallar bərabər vaxta yaxın olur – yəni iki vurğulu heca arasında nə qədər heca varsa, onlar sürətlə deyilərək zaman kompensasiya edilir. Azərbaycan dilində türkcədən fərqli olaraq vurğu daha “güclü” ifadə oluna bilər [2, s. 211], lakin yenə də türk dillərinə məxsus olan səciyyəsinə görə ahəngdarlıq yüksəkdir. Praktik müşahidə göstərir ki, Azərbaycan dilində cümlə ritmi nisbətən bərabər heca vurğuları ilə davam edir, rus dilində isə vurğulu hecalar daha kəskin fərqlə seçilir. Məsələn, “*Mən universitetə gedirəm*” (7 heca, 5 söz) cümləsində Azərbaycan dilində demək olar hər sözdə (son hecada) kiçik bir vurğu var və axıcı bir ritm yaranır, rus dilində ekvivalent cümlə “*Я учу в университете*” (7 heca, 4 söz: **ya i–du v u–ni–ver–si–tet**) – burada ən güclü vurğu son sözün sonuncu hecasındadır (-**tet**), lakin əvvəlki sözlərdə vurğu ya çox zəifdir (xüsusən predloq “v” vurğusuzdur, “idu” felində vurğu ikinci hecadadır: **idu**) və nəticədə ritm vurğulu və vurğusuz hissələrin ardıcılığı ilə “sarsıntılı” olur. Yəni rus cümləsində vaxt intervalları vurğu bölgüsünə görə çox bərabər deyil (uzun vurğusuz hissələr qısa, lakin vurğulu hissələr nisbətən uzun çəkir).

Beləliklə, vurğu modellərini formullar şəklində təqdim etmək üçün aşağıdakı işarələməni təklif edə bilərik:

σ — heca

$V(\sigma)$ — hecadakı sait səsi

σ' — vurğulu heca

F_0 — əsas ton (intonasiya)

Reduksiya — səsin zəifləməsi (fonetik)

S — sözün hecalar toplusu

Bu işarələmədən istifadə etməklə aşağıdakı modelləri qeyd etmək olar:

Azərbaycan dili üçün vurğu modelləri:

Model- A1

Sabit (terminal) vurğu

$S = (\sigma_1 \sigma_2 \dots \sigma_n) \rightarrow \sigma_n'$ (vurğu həmişə son hecaya düşür). Məsələn, *kitab'*, *məktəb'*, *sözlük'*

Model A2: Ahəngli vurğu + sabit mövqe

$\sigma_i' \rightarrow \forall \sigma \in S: V(\sigma_i) \approx V(\sigma_j)$ (vurğulu hecadakı saitlə digər hecalardakı saitlər ahəng qanununa uyğunlaşır). Məsələn, *gül'lər*, *dağ'lar* ([*ü*] → [*ə*] və [*a*] → [*a*] uyumu)

Model A3: İntonativ-emfatik vurğu (cümlə səviyyəsində)

$\sigma' = \sigma + \uparrow F_0$ (intonasiya pik nöqtəsi) (məüyyən sintaktik kontekstdə vurğu intonasiya ilə daha qabarıqlaşdırılır). Məsələn, *Mən səni göz'ləyirəm!*

Rus dili üçün vurğu modelləri:

Model R1: Sərbəst və dinamik vurğu

$S = (\sigma_1 \sigma_2 \dots \sigma_n) \rightarrow \sigma_i' \mid i \in [1, n]$ (vurğu istənilən hecaya düşə bilər və bu, leksik mənanı fərqləndirir). Məsələn, *замок* (qala), *замок* (kilid)

Model R2: Vurğuya bağlı reduksiya

{[ə](*akanye*)

{[i](*ikanye*)

$V_{\sigma_1'} = [v], V_{\sigma_j \neq \sigma_1'} = \tilde{v} \rightarrow =$

Vurğusuz hecalardakı saitlər qısalar və keyfiyyətcə dəyişir. Məsələn, *молоко* → [мала'ko]

Model R3: Prosodik nüvə vurğusu (nuclear stress)

$\sigma' = \sigma_n \rightarrow \max(F_0), \max(\text{duration}), \max(\text{intensity})$ (cümlədə əsas informasiya yükü daşıyan söz vurğunun pik nöqtəsi olur). Məsələn, *Он сказал мне это!* (vurğu “мне” üzərindədir — kontrastiv vurğu).

Nəticə. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan və rus dillərinin fonoloji sistemləri həm struktur, həm də funksional baxımdan bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dilində sabit vurğu modeli və saitlərin ahəng qanunu prosodik bütövlüyün və fonetik uyğunluğun əsasını təşkil edir. Bu sistem dilin ritmik quruluşunu formalaşdırır və morfoloji səviyyədə şəkilçi seçimlərinə təsir edir. Rus dilində isə sərbəst və dinamik vurğu sistemi, fonotaktik çeviklik və saitlərin reduksiyası fonoloji strukturun daha dəyişkən və mürəkkəb olmasına səbəb olur.

Araşdırmada aydın olur ki, rus dilində vurğu yalnız ritmik və fonetik funksiya daşımır, eyni zamanda sözlərin leksik və qrammatik mənalарının müəyyənəşdirilməsində də iştirak edir. Bu dil üçün xarakterik olan vurğusuz saitlərin reduksiyası, morfonoloji induksiya halları və prosodiyanın leksik/postleksik mərhələlərə bölünməsi fonetik sistemin çoxsəviyyəli və dəyişkən təbiətini göstərir. Azərbaycan dilində isə vurğulu və vurğusuz saitlər arasında belə fərq mövcud deyil və bu, ümumi fonetik ahəngin qorunmasına səbəb olur.

Beləliklə, aparılmış müqayisəli təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, fonoloji strukturun formalaşmasında yalnız səslərin yerləşimi deyil, həm də vurğunun yeri, ritmik gərginlik, intonasiya və prosodik elementlərin funksional bölgüsü əsas rol oynayır. Vurğu sistemlərinin modelləşdirilməsi bu dillərdə danışığın tələffüz, semantika və sintaksis səviyyələrində necə strukturlaşdırıldığını anlamaq üçün mühüm konseptual əsas yaradır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan və rus dillərinin fonetik və prosodik xüsusiyyətlərinin müqayisəli-lingvistik təhlili hazırkı dövrdə çox mühüm aktualıq kəsb edir. Qloballaşma və çoxdilli kommunikasiya şəraitində, xüsusilə rus dili ilə sıx dil təması olan bir region olaraq Azərbaycanda bu dillərin fonoloji strukturlarının elmi əsaslarla müqayisəsi dilçilik, tərcümə, nitq texnologiyaları və dil öyrənmə sahələrində dərin təhlil və düzgün yanaşmanı tələb edir. Bundan əlavə, bu məsələ nitq mədəniyyəti, fonetik norma və düzgün tələffüzün formalaşması baxımından da vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, burada fonoloji struktur təkcə fonem inventarları üzərindən deyil, fonemlərin funksional yükü, birləşmə qaydaları, vurğunun akustik və semantik rolu, eləcə də prosodik xüsusiyyətlərin leksik və postleksik səviyyədəki tətbiqləri ilə birlikdə sistemli şəkildə araşdırılır. Azərbaycan dilində vurğunun sabit və ahəng qanununa əsaslandığı halda, rus dilindəki sərbəst və hərəkətli vurğu sisteminin fonetik və morfonoloji nəticələri qarşılaşdırılmalı şəkildə təhlil olunur. Bu yanaşma həm də fonologiyanın struktur və funksional aspektlərinin kompleks öyrənilməsinə xidmət edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırma nəticələri Azərbaycan və rus dillərini xarici və ya ikinci dil kimi öyrənən şəxslər üçün vurğu, tələffüz və ritm fərqlərinin izahında mühüm rol oynayır. Bu, müəllimlərə tələbələrə fonetik və prosodik fərqləri daha effektiv şəkildə izah etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild: Fonetika. Bakı: Şərq-Qərb. 2007.
2. Mustafazadə, İ., və b. Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb. 2009.
3. Aliyeva, S. Comparative analysis of word stress in English and Azerbaijani languages. // International Scientific Journal “Grail of Science”, 2023. (24), 416-422.
4. Ghaffarvand Mokari, H., & Werner, S. Azerbaijani (Illustrations of the IPA). Journal of the International Phonetic Association, 2017, 47(2), 207-212.
5. Valiyeva, G. Characteristics of Word Stress in Azerbaijan Language: Experimental Analysis // Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, 2023, 34(73), №2 Ч.1, 134-139.
6. Вербицкая, Л. А. Роль фонологии и морфонологии в формировании особенностей произносительной нормы (на материале современного русского языка) // Фонетика сегодня: материалы докладов и сообщений VIII международной научной конференции, Москва; Санкт-Петербург, 28–30 октября 2016 года. – Москва; Санкт-Петербург: Общество с ограниченной ответственностью “Нестор-История”, 2016. – С. 19-25
7. Князев, С. В. Русская диалектная просодия и интонационная фонология русского языка: восходящий акцент // Русский язык в научном освещении. 2024. № 1. С. 54-95.
8. Муджири, С. А. Словесное ударение в русском и немецком языках / С. А. Муджири, И. Б. Капанадзе // Языки. Культуры. Перевод. – 2019. – № 1. – С. 359-366.
9. Попов, М. Б. Еще раз о сакраментальном вопросе русской фонологии: фонематический статус // Фонетика сегодня: материалы докладов и сообщений VIII международной научной конференции, Москва; Санкт-Петербург, 28–30 октября 2016 года. – Москва; Санкт-Петербург: Общество с ограниченной ответственностью “Нестор-История”, 2016. – С. 84-87
10. Процукович, Е. А. Словесное ударение в эвенкийском и русском языках // Вестник Амурского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – № 66. – С. 105-111fj0.

Т.А. Амирасланова

**Фонотактика и просодия: слоговая структура и акцентные модели в
азербайджанском и русском языках**

Резюме

В данной статье в сопоставительно-лингвистическом аспекте исследуются фонологические структуры, акцентные системы и просодические особенности азербайджанского и русского языков. В работе анализируются фонотактические возможности обоих языков, принципы расположения гласных и согласных звуков, акустическая и функциональная нагрузка ударения, а также фонетические нормативы. В азербайджанском языке фиксированное ударение и его подчинённость закону гармонии указывают на гармоничную природу фонетической системы. В русском языке свободное и подвижное ударение, ре-

дукция безударных гласных, морфонологическая индукция и деление просодии на лексические и постлексические уровни свидетельствуют о большей гибкости и изменчивости фонетической системы. Также подчёркивается, что фонологическая структура определяется не только инвентарем фонем, но и их взаимными отношениями, функциональной нагрузкой и законами сочетаемости. Различные модели ударения представлены как в формульной, так и в описательной форме с целью объяснения их роли в формировании ритмической и семантической структуры высказывания.

T.A. Emiraslanova

**Phonotactics and prosody: syllable structure and stress
models in Azerbaijani and Russian language
Summary**

This article explores the phonological structures, stress systems, and prosodic features of Azerbaijani and Russian within a comparative linguistic framework. The study analyzes both languages' phonotactic possibilities, the distribution of vowels and consonants, the acoustic and functional load of stress, as well as phonetic norms. In Azerbaijani, the fixed nature of stress and its alignment with vowel harmony indicates a structurally harmonious phonetic system. In contrast, Russian demonstrates a more dynamic and flexible phonetic character through its mobile stress, vowel reduction in unstressed positions, morphonological induction, and the division of prosody into lexical and post-lexical tiers. The article further emphasizes that phonological structure is not defined solely by an inventory of phonemes, but also by their mutual relationships, functional load, and combinatory rules. Various models of stress are presented both in formulaic and sentence-based formats to explain their role in shaping rhythmic organization and semantic function in speech.

Redaksiyaya daxil olub: 14.04.2025